

TÉNY ÉS ELMÉLET

Egyre világosabbnak tetszik, hogy Marx gondolkodói teljesítménye – kérdésfeltevésének eredménye. Elméletét (hipotézisét) óriási tényanyag rendezésére használhatta fel, és miután úgy találta, hogy kategóriarendszere eléggé rugalmas az ismert tények értelmezésére, társadalmi modelljét aktivitásmodellé fejlesztette. A hármas aktus – az elmélet, a tények rendezése és a cselekvésmodell kialakítása – nyilván párhuzamosan ment végbe, ám a kérdésfeltevés mindháromat megelőzte. (Gunnar Myrdal e problémákkal kapcsolatban írja: „az elméletnek *a priorinak* kell lennie az empirikus ténymegfigyelésekhez képest. A tények csak akkor kezdenek jelenteni valamit, ha elméleti keretben megmagyarázzuk és csoportosítjuk őket. A tudományos ismeret részeként a tények nem létezhetnek ezen kívül. Még mielőtt válaszokat kaphatnánk, fel kell tennünk a kérdéseket, a kérdéseknek viszont, hogy értelmük legyen, a társadalmi valóságnak mint egésznek megértésére törekvő, logikailag koordinált kísérlet részét kell alkotniok. Szigorú logikai értelemben egy nem elméleti megközelítés elgondolhatatlan.”)

Marx a polgári nemzetgazdaságtan tanulmányozásakor arra a következtetésre jutott, hogy a tények jelentésének elfedésére éppen a tényeket lehet felhasználni, a tényekre hivatkozó frázisok mögött tehát fel kell fedni a reális állapotokat. Ám, mint láttuk, ehhez egy átfogó társadalomelméletre van szükség, még akkor is, ha a teóriaellenesség manipulációi az elméletnek kedvezőtlen, sőt az elméletalkotókra ellenséges légkört teremtenek, nyilván ismét azért, hogy az empiria abszolút tekintélyére hivatkozassanak a tények átfogó értelmezési kísérletei ellen. Éppen az az ideológia-kritika feladata Marx szerint, hogy leleplezze a tényeket reális jelentésük kidolgozásával, és leleplezze a tények elfedésére szolgáló ideológiai talaj meghatározottságait, a részleges teóriák álradikalitását.

Elméleti álláspontjának kidolgozása jól nyomon követhető a *Párizsi kéziratokban* (1844) és az Engels közreműködésével

írt munkában, *A német ideológiában* (1845–46). Ez utóbiból emlékezetes megfogalmazások egész sorában figyelhetők meg az ideologikus nyomás alól való felszabadulás részletei is. Így ír: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése...”

Az elmélet felé haladás erkölcsi-meggyőződésbeli hajtóereje a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség, logikai hajtóereje pedig a helyes kérdésfeltevés kidolgozásának kényszere. Az előbbi nyilván nem elegendő, de belső, intim volta a második erőt táplálja. Marx fiatalkori cikkei felháborodásból születnek: igazságérzete tiltakozik a társadalmi elnyomás konkrét formái és az elnyomást leplező jogi formák ellen. A tiltakozás azonban önmagában teória nélkül csak morálizálás: a valóság leleplezésének egyedül lehetséges módja az átfogó elmélet, amely képes a tényeket – kivétel nélkül az összes tényeket – értelmezni. Marx egy ilyen átfogó elmélet konstrukciójához keresett kiindulást, ehhez viszont a kérdést, a logikai építkezés számára kielégítő kérdést kellett megfogalmaznia.

Látszatra egyszerű probléma: azt kell kérdezni, mi a társadalom. De az eredmény tautológia, hiszen a társadalom – társadalom. Ismét csak általánosság, ismét csak frázis. Az általánosságot konkrétságában, a totalitást a kategóriák gazdagságában megmutatni – talán ez volna a kiút? A jelenségek (tények) halmazát számtalan kapocs fűzi más halmazokhoz, a kategóriák gazdagsága, a kategóriákat egymáshoz fűző viszonyok kategoriális kidolgozása határtalanná tágítja ugyan az értelmezés lehetőségeit, csakhogy a totalitás extenzitálásában határokkal rendelkezik. Határok vannak, mondja Arisztotelész, mondja Hegel, és tudja Marx is.

Az intenzív végtelent kell felépíteni: modellt kell létrehozni. A konstrukcióhoz kiindulópont szükséges: a kérdés, ismét a kérdés feltevésének szükségessége. Vajon a történelem maga

a kiindulás? Azt kellene kérdezni, hogy mi a történelem? Marx 1857–58-as gazdasági kézírataiban (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*) olvassuk: „Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állanak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjüként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel.” Tehát a történelemmel elfedni a jelent „képtelen és hibás dolog”; a jelent önmagából kell megérteni.

Tudjuk, hogy Marx végül is egy empirikus – történelmileg változó, de minden korban szükségszerű – meghatározottságból indult ki. Az emberek alapvető élettevékenységéből, a termelő tevékenységből. Ennek megragadása lehetővé tette számára a társadalmi totalitásmodell kidolgozását. Kétségbe ismert kérdésfeltevése, amelyre csak válasz az említett kiindulás. Marx ugyanis a *tényekből* indul ki, de azokból, amelyeket nem volt képes megmagyarázni kora egyetlen elmélete sem. Számára ez a *tény* azt bizonyította, hogy az „emberek eddig mindig hamis képzeteket alkottak saját magukról, arról, amik, vagy amiknek lenniök kellene ... Fejük szüleményei a fejük fölé nőttek. A teremtők meghajoltak teremtményeik előtt.” (*A német ideológia*) Az eldologiasodás tényének felismerése egész teoretikus teljesítményét meghatározza: erre a tényre kérdezett rá akkor, amikor úgy tette fel a kérdést: mi veti alá az embereket, saját teremtményeinek, miért nem olyan a világ, amilyennek az emberek nagy többsége szeretné.

A kérdésfeltevés („ha ilyen a világ, miért éppen ilyen”) gyümölcsözik *A tőke* – a gazdasági főmű – kategóriáiban ott működik a korabeli kapitalizmus; kategóriáinak gazdagsága nem határ nélküli, a logikai rend az intenzív totalitás képzetét kelti, és ezt csak fokozza az a mód, ahogyan Marx minden jelenségben kimutatja az eldologiasodás tényét. A gazdagság-termelés problémájának megoldása ebben a teoretikus perspektívában már csak azért is jelentős, mert az ideológia-kritika fontos példáját nyújtja. Az 1857–58-as Kéziratokban írja: „Mármost a gazdagság egyrészt olyan dolog, amely dolgokban, anyagi termékékből valósul meg, amelyekkel az

ember mint szubjektum áll szemben; másrészt mint érték a gazdagság idegen munka feletti pusztá parancsnoklás, amelynek célja nem az uralom, hanem a magánélvezet stb. Minden formában dologi alakban jelenik meg... ilyen módon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként – bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is –, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként.”

Az ideológiai formák teszik, hogy az emberek a tényeket nem valóságukban, hanem illuzórikus megjelenésükben élik át, a reálisban való mozgásukat, kapcsolataikat, közösségi formáikat illúzióik szerint alakítva, közösségeiket, kapcsolataikat is képzeletbelivé fokozzák le. A közösségeket szervező, a közösség aktivitását tervező intézmények így maguk is a képmutatás és önáltatás eszközei, amelyek éppen ebben a szerepben önállósulva a közösség reális igényeinek védelme nevében a közösséget alkotó egyének ellen lépnek fel. Az eszme uralmára hivatkozva az intézmény elfedi a reális viszonyok uralmát: „*a dologi* függőségi viszonyok – mondja Marx az 1857–58-as Kéziratokban – a *személyiekkel* ellentétben úgy is megjelennek (a dologi függés nem egyéb, mint a látszólag független egyénekkal önállóan szembeleépő társadalmi vonatkozások, azaz a velük magukkal szemben önállósult kölcsönös termelési vonatkozásaik), hogy az egyéneknek most elvonatkoztatások uralkodnak... Az elvonatkoztatás vagy eszme azonban nem egyéb, mint azon anyagi viszonyok elméleti kifejezése, amelyek urak felettük... a viszonyoknak ez az uralma (ez a dologi függőség, amely egyébként megint átcsap meghatározott – csakhogy minden illúziótól megfosztott – személyi függőségi viszonyokba) maguknak az egyéneknek a tudatában eszmék uralkodásaként jelenik meg, és az uralkodó osztályok persze minden módon erősítik, táplálják, sulykolják ezen eszmék, azaz ezen dologi függőségi viszonyok örökkévalóságába vetett hitet.”

Az illúziók termelése objektív folyamat, a dologiság részlegessége önmagát az eszmék egyetemességével fedi el, s az intézmények ennek az egyetemességnek nevében biztosítják a gazdasági realitásból következő uralmukat. A kör zárt: teoretikusan a mindent átfogó struktúrát nem lehet felbontani. Ismét egy empirikus tényhez kell fordulni: a történelemben

a gyakorlati tevékenység, a forradalmi tevékenység mindig felbontotta az adottat, Marx tehát a teoretikus modellt aktivitásmodellé változtatja. Ez nem valósítható meg ellentmondás nélkül: a teória ellenáll a meghatározatlan ténynek, tehát meg kell szüntetni és a tényeket értelmező hipotézis helyén a változás hipotézisét, ezt a hit-hipotézist létrehozni.

A felháborodás most dominál, de Marxnál nem marad az egyediség elvontságának formájában, hanem teoretikus alapokat keres. A teória eddig tényeket értelmezett, most a (megfelelő, az óhajokkal egyező) tények *hiányának* elméletévé lesz. A mozgósító célzat nyilvánvaló: új tényeket kell létrehozni, tevékenység révén meghaladni a fennállót: a „kommunista tudat tömeges létrehozásához és magának a dolognak – a szocialista forradalomnak – a keresztülviteléhez egyaránt az emberek tömeges megváltozása szükséges, ami csakis gyakorlati mozgalomban, forradalomban mehet végbe; a forradalom tehát nemcsak azért szükséges, mert az uralkodó osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a *megdöntő* osztály csak a forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza nyakáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására” (*A német ideológia*).

A forradalom mindig a dologi struktúra leleplezése, az illúziók, az illuzórikus viszonyok, hatalmi intézmények radikális felszámolása. Az emberiség nevében a partikularitás ellen fellépő mozgalom azonban, célkitűzésein túl, maga is objektíve meghatározott történelmi szerepet tölt be: létrehozza azt, amit egyáltalán létrehozhat. *A német ideológiában* Marx (és Engels) a dologiság (elidegenülés) végleges felszámolásának feltételeit éppen azért kutatja, mert a társadalom „igazi” történelmét azonosítja egy olyan struktúrával, amely nem szüli többé objektíven, szándékok és jelszavak ellenében is az eldologiasodást. Itt olvassuk: „Ez az *elidegenülés*. .. természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy elviselhetetlen hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen »tulajdonnélkülüként« hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdagságnak és műveltségnek egy meglévő világával... másrészt pedig a termelőerők – egyetemes – fejlődése... Enélkül 1. a kommunizmus csak mint helyi jelenség létezhetnék, 2. magának az

érintkezésnek a *hatalmai* nem fejlődhetek volna ki mint *egyetemes* s ezért elviselhetetlen hatalmak, hazai sütetű – babonás – körülmények maradtak volna...”

Az aktivitásmodell és az elméleti modell sajátos marxi egysége, amint kitűnik életművéből, kérdésfeltevésének eredménye. A kérdésben potenciálisan jelen van a válasz is, Marx kérdésében Marx válasza. Miért olyan a világ, amilyen, kérdezte, de a kérdést erkölcsi felháborodása azonnal megfordíttatja vele: ha olyan, amilyen, miképpen lehetne mássá? Válaszait művében találjuk meg.

1973